

УДК 81'373.7:81'42

**ДИСКУРСИВНО-РАНГОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕМ
У ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ: ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ
ФРАЗЕМНИХ ІГРОВИХ НАЧАЛ**

Краснобаєва-Чорна Жанна

Донецький національний університет,

Донецьк, Україна

У статті встановлено вияв моделювальної діяльності дискурсивної рефлексії у фразеології. Окреслено інвентар прийомів мовної гри, репрезентованої фразеологізмами, в дискурсі. Розглянуто специфіку смислового розгортання деяких типів фразеологічних одиниць через дискурсивні структури.

Ключові слова: дискурс, дискурсивна структура, мовна гра, рефлексія, фразеологічна одиниця, фразеологія.

Сучасні дослідження мовної гри, що позиціонується як маркер виразності та нетривіальності, здійснюються в межах синтаксису, стилістики та комунікативної лінгвістики. Актуальність обраної роботи зумовлена необхідністю простеження явищ мовної гри, репрезентованих фразеологічними одиницями, в дискурсі.

Мета статті: встановити вияв моделювальної діяльності дискурсивної рефлексії у фразеології.

Об'єктом статті є мовна гра, репрезентована фразеологічними одиницями. Предметом в роботі є типи фразеологізмів як вияв моделювальної діяльності дискурсивної рефлексії.

Однією з кваліфікаційних ознак мовної гри є поліфункційність. У дискурсі мовна гра виконує такі функції: текстотвірну функцію на формально-структурному рівні, стилетвірну функцію на жанрово-стилістичному рівні, функції вираження емоційного стану людичної (ігрової) мовної особистості, передачі оцінки, здійснення емоційного впливу на адресата на комунікативно-прагматичному рівні, а також бере участь у вираженні концептуального змісту на когнітивному рівні [7]. Усі зазначені функції підпорядковані основній меті – актуалізації сприйняття.

Мовна гра, репрезентована фразеологізмами, може реалізуватися на внутрішньотекстовому рівні фразеологічною трансформацією (подвійна актуалізація фразеологізму, фразеологічна контамінація, фразеологічна редуція), фразеологічною тропизацією (фразеологічна гіперболізація, фразеологічна персоніфікація, фразеологізоване порівняння тощо), фразеологічною евфемізацією та ін. (див. [1; 2; 8; 15]), де здебільшого функціонує в мікротексті; на зовнішньотекстовому рівні мовна гра представлена фразеологічною метафоризацією та апеляцією до концептів у межах усього тексту і дискурсу.

Мовна гра, репрезентована фразеологізмами, функціонує й на рівні дискурсу, виявляючи безпосередній зв'язок з моделювальною діяльністю дискурсивної рефлексії, тобто з дискурсивними структурами. Останні розглядаються як своєрідні «образи світу», моделі, в яких відбиваються різноманітні семантичні плани, що належать до різних рівнів і реєстрів представлення світу, що здійснюється рефлексією [6]. Сьогодні в науковій літературі розрізняють такі моделі: модель нульового порядку – диктальну модель, модель першого порядку – модель реальності, модель другого порядку – квазіреальну модель, модель третього порядку – модель-метаморфозу, або ірреальну модель, модель четвертого порядку – модель-інакомовлення, або алегоричну модель. Найбільш генералізованою за змістом є категорійна модель, що будується з матеріалу всіх попередніх моделей і оперує винятково абстрактними величинами.

Одним із домінуючих аспектів у теорії дискурсивних структур є співвідношення / неспіввідношення з реальністю. Реальність присутня в усіх моделях, хоча на кожному новому рівні стає все більш невпізнаваною. Квазіреальність бере участь у моделях від другого до четвертого порядку, готуючи перехід до ірреальності та напрацьовуючи можливі засоби вираження неіснуючого в реальності. Метаморфоза стає базою для алегорії, надаючи конкретність абсурдним поняттям. Алегорія заперечує будь-яку конкретність, виражаючи інакомовно свій абстрактний реляційний смисл. У такий спосіб, при переході до моделі кожного нового рівня відбувається «інакомовлення».

Моделювальна діяльність дискурсивної рефлексії реалізується й у фразеології, зокрема під час опрацювання класифікаційних параметрів фразеологічних одиниць [8]. Так, із дискурсивними моделями безпосередньо пов'язана когнітивно-генетична класифікація фразеологічних одиниць М. Жуйкової, згідно з якою в мові функціонують ідіоми, утворені на основі вільних словосполучень, та ідіоми, утворені незалежно від вільних словосполучень [4; 5]. Одиниці першого типу можуть утворюватися шляхом фразеологічної метафоризації (*дати гарбуза*) або шляхом фразеологічної метонімізації (*вивертати кишені*). Одиниці другого типу членуються на дві групи: квазіреальні ідіоми (*поцілувати клямку (замок)*) та фантомні ідіоми (*полізити чортів в зуби*). У фразеологічній системі також виділено ідіоми проміжного типу (*з рибалки носити копчену рибу*), які не можна однозначно віднести ані до квазіреальних, ані до фантомних.

Різновидом ірреальної моделі, поряд із паралогічною (*аж голому поза пазухою повно – уживається для повного заперечення змісту зазначеного речення; нічого* [10, с. 526]; *як у решеті води – зовсім немає* [10, с. 121]), фантазмагорійною (*за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля) – дуже давно, у дуже давні часи* [10, с. 756]; *спіймати жар-птицю (золоту рибку) – стати везучим, досягти чогось значного* [10, с. 682]) моделями, виступає абсурдна модель, що являє собою алогізм (*твоя хата моєї хаті троюрідний погріб – дуже далека рідня або зовсім не родич* [10, с. 741]). Модель цього типу будується наперекір логіці реальних відношень і спрямована на перегортання, підміну й руйнування відношень між відомими реаліями. Абсурдна модель – це певною мірою лінгвістичний експеримент з руйнування логічних і семантичних відношень, що й породжує безглуздість,

нісенітницю, тому абсурдні моделі і сприймаються як свідомо неправдиві. Саме ця ідея була покладена в основу виділення логічних та алогічних фразеологізмів Л. Авксентьевим і В. Ужченком у ХХ столітті [13] (пор., *розмахувати кулаками [після бійки] – доводити, говорити, відстоювати і т. ін. що-небудь, коли вже пізно* [10, с. 612]; *вкритися іржею – довго не використовувати, забутись, застаріти* [10, с. 116] і *сипати заціям солі на хвіст – марно погрожувати, обіцяти заподіяти кому-небудь щось неприємне (1); мріяти про щось нереальне (2)* [10, с. 647]; *на комариному салі – пісний, немащений* [10, с. 628]; *хребет чухати через живіт – бути дуже худим* [10, с. 773]).

Репрезентантами алегоричної моделі постають байки, притчі тощо. Значну частину цих моделей утворюють фразеологічні одиниці біблійного походження (*блудний син – той, хто повертається з каяттям, визнанням своїх провин* [10, с. 646], *вовк в овечій шкурі – лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри* [10, с. 119]) та переповідні фразеологізми (*прометеїв вогонь – незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети* [10, с. 120]).

Варто зазначити, що фразеологізм може народитися в дискурсі і, разом із тим, може стати смисловою основою інших творів. Дискурс породжує нові фразеологізми, що отримують розширене тлумачення і регулярне вживання. З цією тезою пов'язана класифікація фразеологізмів за дериваційною базою [3; 13] (пор.: фразеологізм, утворений на базі казок, анекдотів, небилиць, нісенітниць (*не до солі, носитися як дурень зі ступою*), фразеологізм, утворений на базі прислів'їв, приказок, загадок (*лякана ворона, ділити шкуру невбитого ведмедя*) та систематизація фразеологічних одиниць за джерелами походження [8] (пор.: 1) вислови найрізноманітнішого походження, що являють собою спільний культурний фонд європейської цивілізації (одиниці античного походження (*сізіфова праця, перейти Рубікон*); одиниці релігійного (церковно-книжного) джерела (біблійні: *камінь спотикання, обітована земля*; євангельські: *блудний син, нести хрест*); переклади з художніх, філософських та інших творів багатьох мов, засвоєні в різні часи (німецького походження: *договір із дияволом* (Й.-В. Гете); англійського походження: *бути чи не бути* (В. Шекспір); одиниці, засвоєні з інших неслов'янських мов: італійські (*Дантове пекло*), бельгійські (*синій птах*)); одиниці із фразеологічного фонду східних народів: *випустити духа з пляшки, Сади Семіраміди*; одиниці з російської класики: *золота рибка* (О. Пушкін), *живий труп* (Л. Толстой)); 2) вислови давньоруського джерела, засвоєні в основному східнослов'янськими мовами: *криваве вино, розтікатися мислю по дереву (по дереву)* («Слово о полку Ігоревім»); 3) вислови, що виникли на власне-українському національному ґрунті: *конопська відьма* (Г. Квітка-Основ'яненко), *баба Палажка і баба Параска* (І. Нечуй-Левицький) [12, с. 396–398]).

Зв'язок із дискурсивними структурами простежуємо і в концепції М. Демського, в основу якої покладено поняття дериваційної бази [3]. Дослідник виділяє різноманітні процеси утворення фразеологізмів на основі 6 типів дериваційних баз у бойківських говірках (пор., окремі слова; вільні синтаксичні конструкції; прислів'я, приказки, загадки; казки, анекдоти, небилиці, нісенітниці; існуючі фразеологізми; іншомовні фразеологізми): нарощування окремого слова,

фраземна інтеграція, фраземна диференціація, фраземізація, або фраземна транспозиція, модифікація, контамінація, калькування. У межах проблематики статті нас найбільше цікавлять фраземна інтеграція та фраземна диференціація.

Під фраземною інтеграцією розуміємо один із процесів утворення фразеологізмів на базі окремого слова, під час якого всі елементи, що інтегруються, беруть активну участь у творенні значення фраземи, чи, точніше, у створенні образу, який це значення мотивує: *кисла Оришка; Михайло незгадайло; лелека, що літа далеко; попарити сухим віником; тягти сірка за хвіст; чорний як гуси; худенька як різницький стовпчик; добре як голому в кропиві* [3, с. 30]. Специфіка цих фразеологічних одиниць полягає в тому, що вони утворені внаслідок поєднання слів, які в звичайному мовленні не поєднуються, оскільки вони є назвами понять, що мають дуже мало спільного між собою. Серед фразем, утворених шляхом фраземної інтеграції, виділяють: 1) одиниці з парною будовою, що творяться переважно поєднанням за допомогою повторюваної заперечно-підсилювальної частки *ні* будь-яких слів однієї або різних частин мови: *ні сват ні брат, ні сіль ні гречка*; 2) тавтологічні фразеологізми: *рада й порада, марнота марнот*.

Фраземна диференціація розглядається як один із процесів утворення фразеологізмів на базі окремого слова, суть якого полягає в тому, що значення, яке хочуть назвати фраземою, вже позначене словом. Причому повторне називання якогось факту навколишньої дійсності фраземою спирається переважно на інші, ніж у слові, часто другорядні, ознаки. У такий спосіб у фразеологічній одиниці компоненти поєднуються всупереч здоровому глузду. Усі фраземи, утворені таким способом належать до парафрастичних виразів. Серед них виділяються: фраземи-власне парафрази (*чужа кістка – зять, невістка; чужа мати – свекруха, теця*); фраземи-табу (*цариця небесна – Богородиця*); фраземи-евфемізми (*останнє пристановище – могила; хмільна вода – горілка*); фраземи-дисфемізми (*чортове зілля – тютюн*); фраземи-парафрази (*хапати дрижаки – дрижати; їсти облизні – облизуватися*).

Категорійна модель має на меті виявити абстрактні системні властивості (*немає диму без вогню*). Різновидом категорійної моделі є парадоксальна модель. Наявність парадоксів – це не лише результат логічного глухого кута в роздумі, але й свідчення діяльності рефлексії, спрямованої на вияв протиріч в універсумі людської свідомості. За умови зовнішньої простоти парадоксальний дискурс вимагає значної мисленнєвої напруги.

Отже, починаючи з рівня квазіреальності до рівня категорійності, яскраво реалізується явище мовної гри фразеологічними одиницями (пор.: у квазіреальній моделі сконструйованим може бути не лише те, чому є відповідність у дійсності, але й інше, оскільки квазіреальна побудова задана моделювальним оператором, незалежним від ситуації – «оператором вигадки»; вона дає простір для правдоподібного вимислу (*шукати кістки в молоці – вередувати, вимагати чогось неможливого, прискіпуватись до чогось* [10, с. 780]); ірреальна модель містить і «реалії», і «квазіреалії», але в деформованому вигляді, оперує й такими величинами, які абсолютно абсурдні, виключені з погляду реальності (*як (мов, ніби) сови ночували в голові – хто-небудь відчуває сильний головний біль* [10, с. 675]);

специфікою алегоричної моделі є те, що її зміст задалегідь не відповідає тому, що в ній виражене буквально, вона виражає абстрактне через конкретне (*око за око [зуб за зуб] – уживається для вираження прагнення помститися за вчинене зло, несправедливість, образу і т. ін.* [10, с. 464])).

Надалі актуальним видається опрацювання класифікації фразеологічних одиниць на основі дискурсивних структур.

Список літератури

1. Важеніна О. Г. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [Текст] / О. Важеніна // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310–314.
2. Гнатюк І. С. Явище подвійної актуалізації фразеологізму [Текст] / І. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1981. – №1. – С. 75–78.
3. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – 62 с.
4. Жуйкова М. В. Типологія ідіом у когнітивно-генетичному ключі [Текст] / М. В. Жуйкова // Мовознавство. – 2004. – №4. – С. 72–80.
5. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов [Текст]: монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с. – Бібліогр.: С. 369–403.
6. Загнітко А. Основи дискурсології [Текст]: науково-навчальне видання / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Дискурсивна практика [Текст]: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 141 с.
8. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Сучасна фразеологія: класифікаційні параметри фразеологічних одиниць. Словник фразеологічних термінів [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 168 с.
9. Сидоров Е. В. Онтологія дискурса [Текст] / Е. В. Сидоров. – М.: URSS, 2008. – 228 с. – Бібліогр.: с. 222–228.
10. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / Уклад. В. М. Білонеженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
11. Степанов Ю. С. Альтернативний мир. Дискурс. Факт и Принцип причинности [Текст] / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. – С. 35–71.
12. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / І. К. Білодід (ред.). – К.: Наук. думка, 1973. – С. 151–158; С. 173–178.
13. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія: Навч. посіб. для філол. фак.-ів ун-ів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
14. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С. 238–262.
15. Щербань Н. П. Редукція і контамінація фразеологізмів як стилістичні засоби [Текст] / Н. П. Щербань // Мовознавство. – 1980. – №1. – С. 60–63.

Краснобаева-Чёрная Жанна. Дискурсивно-ранговые особенности фразем в дискурсивных практиках: типологические выявления фраземных игровых начал / Жанна Краснобаева-Чёрная // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2012. – Т. 25 (64), №2 (1). – С. 187–192.

В статье определено выявление моделирующей деятельности дискурсивной рефлексии во фразеологии. Описан инвентарь приёмов языковой игры, представленной фразеологизмами, в дискурсе. Рассмотрено специфику смыслового развёртывания некоторых типов фразеологических единиц через дискурсивные структуры.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивная структура, языковая игра, рефлексия, фразеологическая единица, фразеология.

Krasnobayeva-Chorna Zhanna. Discursively-rank Features of Phrases in the Discursive Practices: the Typological of Identification of Phrases Dame Started / Zhanna Krasnobayeva-Chorna // Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. – Series: Philology. Social Communications. – 2012. – V. 25 (64), №2 (1). – P. 187–192.

The identification of the modeling activity of discursive reflection in phraseology is defined in the article. The inventory of the techniques of the language game which is presented by phraseological units is described in the discourse. The specific of semantic deployment of some types of phraseological units is considered through discourse structure.

Key words: discourse, discourse structure, language game, reflection, phraseological units, phraseology.

Стаття надійшла до редакції 30 березня 2012 року